

ՍԱՐԴԱՐԱԲԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ 50-ԱՄՅԱԿԸ

Բարեկուսացիների, ասորեստանցիների, փյունիկեցիների և այլ հնագույն ժողովուրդների հետ պատմության ասպարեզ իջած, սակայն ինքը միայն փյունիկ մնացած հայ ժողովուրդը հիսուն տարի առաջ. 1918 թվականի մայիսի 22—27-ին, Սև ջրից Սարդարաբադ տանող հարթավայրում և Սարդարաբադից Արաքս ու Կարաբուրուն (Կարմըրաշեն) տանող առապարներում փայտն կերպով բռնեց իր գոյատևության իրավունքի դժվարին ընկալությունը:

1918 թվականի գարնանը հայ ժողովուրդը կորցրել էր ամեն ինչ, նրա առաջ փակվել էին բոլոր ճանապարհները, և նա պետք էր միայն ու միայն սեփական ուժերով մաքառեր իր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու և իր քաղաքական անկախության համար գոնե մի փոքրիկ հողամաս ապահովելու համար:

Եվ նա կարողացավ Սարդարաբադում կանգնեցնել Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտը անարգել եկած թուրք բանակին, ապա պարտության ու փախուստի մատնել նրան և իր հաղթական առաջընթացով հարկադրել, որ անողորձ թշնամին ճանաչեր իր քաղաքական անկախությունը՝ խանձարորի նմանվող մի փոքրիկ հողի վրա:

Այեքսանդրապոլի գրավումից հետո (15/V 1918 թ.) թուրքական բանակը Ծելքի փաշայի հրամանատարությամբ մայիսի 21-ին մտնում է Արարատյան դաշտը՝ հայ ժողովրդի հնօրյա օրրանը:

Երևանի գորաբաժնի ռազմաճակատը ձրգվում էր Վեդուց մինչև Սուրմալու: Երևանի գորաբաժնի հրամանատար, գեներալ Սիլիկովը, որի շտաբը գտնվում էր Էջմիածնում, մայիսի 19-ին Սուրմալուն դատարկելու հրաման է տալիս իր տեղակալ և Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատար, գեդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանին:

Մայիսի 21-ին թուրքերը Աեքսանդրապոլի կողմից երևում են Արարատյան դաշտում

և առանց կռիվի գալիս Սարդարաբադ գյուղն ու կայարանը:

Երկաթգծի ուղղությամբ Երևանի վրա արշավող թուրքական ուժերը թվով շուրջ 5—6 հազար կանոնավոր և շուրջ 3.000 անկանոն զորք, մայիսի 22-ին մտնում են Դամշու կիսակայարանին, նպատակ ունենալով հասնել Կարխուն և մտնել Ջանգիբասար: Այսպիսով, երկաթգծից դեռ հարավ գտնվող հայ զորքը և հայկական գյուղերի բնակչությունը դրված էին Երևանից և Էջմիածնից կտրվելու, գերի ընկնելու սպառնալիքի տակ: Խնուսի, Ալաշկերտի և ապա Սուրմալի վերաբնակիչների հետ միասին, Մարգարաից մինչև Սարդարաբադ, գյուղերում ոչ պակաս քան հարյուր հազար բնակչություն կար, որ սպառնալիքի տակ տեղահան էր եղել և բռնել բոլոր ճանապարհները:

Մայիսի 22-ին երկաթգծից դեռ հարավ էր գտնվում Ջեյթունցիների հեծալ գունդը (300 ձիավոր)՝ Կարակալայի գետանցքի պաշտպանության դիրքերում, և կապիտան Երվանդ Մամաջանյանի Մարգարաի գումարտակը, գեդապետ Դոլոխանյանի 6-րդ գունդը՝ շուրջ 800 ավին, 5-րդ գնդի երկու գումարտակը՝ շուրջ 500 ավին, կապիտաններ Սակելյարիի և Աթանեսյանի մարտկոցները, տրապիզոնցի Թոռոցիի Հովսեփի, բաշգյառնեցի Մակեդոնի, բույանդղցի Մուրադի և եգիդիների հեծալ խմբերը՝ շուրջ 700 ձիավոր: Այսպիսով, ավելի քան չորս հազար ընտիր հայ զորք, շատ ընտիր զորք: Բանակի շարքերում, զորամասերի մեջ, մնացել էին անհուսալի իրադրությունը ճիշտ գիտակցող զինվորները և սպաները, որոնք գիտեին, որ միակ փրկությունն անձնագոհ պայքարն է: Այս հիանալի զորքին, սակայն, գերի ընկնելու և կոտորվելու վտանգ էր սպառնում: Իր զինված ուժերին, ինչպես նաև դեռ տեղահան չեղած և տեղահան եղած հայ գյուղաբնակչությանը գերությունից և կոտորածից փրկելու համար խիզախ և

հմուտ գնդապետ Դանիել բեգ Արխանդոնի Փիրումյանին ուրիշ ոչինչ չէր մնում, քան կոպեղով պատվավոր մահվան ընտրությունը: Աշխարհագրայինները և Ջհանգիր աղայի եզդիներն արդեն ինքնագլուխ դեռ լույս 22-ի գիշերը Մոլաբայազետ գյուղի շրջանում փոխհրաձգության մեջ էին մտել թուրքերի աջ թևում առաջ շարժվող անկանոն զորքերի հետ: Այդ փոխհրաձգությունը հնարավորություն էր ընձեռել մարտական կարգի բերելու հայ զնդերը և դասավորելու իրենց հրետանին: Եվ գնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանը Մոլաբայազետից մինչև Էլջիլար գտնվող իր զորամասերին հակահարձակման հրաման է տալիս Սարդարաբադից հետո Գեյրլու մտած և դեպի Ղամիշլու հաւած թուրքական զորքի վրա:

Մայիսի 22-ի առավոտյան սկսվում է բախտորոշ հակահարձակումը երկաթգծից հարավ ընկած հատվածում:

Ընդհանուր իրարանցման մեջ բոլոր ճանապարհները բռնված էին ճահանջողների ապերով, դատարկվում էին հիմնավոր շեն գյուղերը: Ջախջախվում, փախուստի էին մատնվում ու ոչնչացվում թուրքական սեպանե առաջացած զորամասերը:

Տրապիզոնի Թուրոցիկ Հովսեփի, Բուլանդի Մուրադի, Բազյառնեցի Մակեդոնի հեծյալ ջոկատները հետախուզություն էին կատարում: գործը հետապնդման հասնելիս առաջինն էին նետվում ճահանջող զորքի վրա: Իրանը, զորամասերի այդ յուրատեսակ առաջապահները, թե՛ սեփական ճահանջողությամբ և թե՛ հրամանատարության առաջադրանքներն անձնվիրաբար կատարելով, դարձել էին զորքի պարծանքն ու սիրելիները:

Գաղթի բոլոր ճանապարհներին ապլերը կանգ են առնում, խուճապն ու վհատությունը փոխվում է խանդավառության: Ծառերը ետ են դառնում իրենց տները: Իրար ձայն և օրինակ տալով՝ գեղը ունեցող տղամարդիկ կազմում են աշխարհագրայինների հոծ խմբեր և անմիջապես համալրում կոմիտեի շարքերը: Այդ օրը հայ զորքը համարյա կորուստ չտվեց, կորստի մեծ բաժինը վիճակվեց անձնուրաց աշխարհագրայիններին:

Մայիսի 22-ն այդպես անցավ երկաթգծից հարավ ընկած հատվածում: 5-րդ գունդը կանգնած էր երկաթգծից հարավ Դուրդուլուլի, Էլջիլար, իսկ նրա նորակազմ վաշտը Արաքսից էլ հարավ՝ Դաշբուռում գյուղերում: Մայիսի 22-ին գնդի՝ հիմնականում Լարաբադցիներից կազմված երկու գումարտակի՝ գնդի շտաբի հրամանատարի հետ միասին Դուրդուլուլուց ետ էր քաշվել և հասել երկաթգծից հյուսիս ընկած Հայի Զելվա գյուղը,

որի մոտակա Քյորփալու գյուղում էր գրանցվում խորեն Իգիթսանյանի ուժեղացված հրետանային մարտկոցը (10 թնդանոթ):

Դանիել բեգ Արխանդոնի Փիրումյան.
Ընդհանուր հրամանատար Սարդարաբադի
ճակատամարտի: (1860—1922)

Գնդի նորակազմ գումարտակը Դաշբուռուցից գետն անցել և գտնվում էր Մարգարա գյուղում՝ երկաթգծից հարավ: Երկաթգծից հարավ էր գտնվում նաև նույն գնդի Էլջիլարի գումարտակը: Այս երկու գումարտակները Դանիել բեգ Փիրումյանի հրամանով արդեն մասնակցում էին կոպի, սակայն երկաթգծից հյուսիս անցած երկու հիմնական գումարտակները և գնդից կից Իգիթսանյանի մարտկոցը դեռ լուռ էին:

Գևորգ Ե կաթողիկոսի ուղարկած ներկայացուցիչներ Գարեգին եպ. Հովսեփյանը և Ջավեն եպ. Մահտեսի-Բաբայանը կանգնեցնում են 5-րդ գնդի՝ երկաթգծից հյուսիս անցած վաշտերը, օրհնում զինվորներին և գնդի հրամանատար Պավել Փիրումյանի կողքին խաչը բարձր պահած կենաց և մահու կոպի առաջնորդում նրանց:

Կապիտան խորեն Իգիթսանյանի մարտ-

կոցը ցերեկվա ժամը 12-ին իր տաար թնդանութեան կրակն ուղղում է Վերին ու Ներքին Կուլիբեկլու գյուղերը մտած և Ղամիշլու կի-

Խրիմյան Հայրիկ

(Սույն նկարը «Հայրիկը» ստորագրությամբ նվիրվել է Սարդարաբադի հերոսամարտի ընդհանուր հրամանատար, գեներալ Դանիել քեզ Փիրումյանին, որը 1885 թ. Խրիմյան Հայրիկի ընդունելության հանձնաժողովի անդամ էր)

սակայարանը հասած թուրքական զորքի վրա և դիպուկ կրակով կանգնեցնում նրանց։ Հրետանային հաջող նախապատրաստությունից հետո 5-րդ գնդի զինվորները շարժվում են դեպի Վերին ու Ներքին Կուլիբեկլու գյուղերը և Ղամիշլու կիսակայարանը։

Թուրք զորքի առաջխաղացումը կասեցված էր, մնում էր ընկճել նրան, կտրել նրա դիմադրությունը և ոչնչացնել ու փախուստի մատնել։ Թիկունքից շարունակ եկող աշխարհագորայինների զործոն օժանդակությամբ Ստեփան Խաչատրյանի գումարտակին հաջողվում է՝ հարավից պարտիզանական գնդի համագործակցությամբ՝ Կուլիբեկլու գյուղերից մինչև Ղամիշլու փոված քաղ հարթության վրա, դեռ Գեշլուն ու

Սարդարաբադը ետ չգրաված, օդակի մեջ առնել և ամբողջությամբ ոչնչացնել «Գեշլի-բոլու» դիվիզիայի երկու վաշտ, շուրջ 500 թուրք զինվոր։

Ղամիշլու հասած թուրքական երկու վաշտը ոչնչացնելու գործին, որ մասնակիցների հիշողության մեջ մնացել է «Ան ջրի կոիվ» անունով, ամենաեռանդուն մասնակցություն են ցուցաբերում «պատանքավորները», որոնք միջնադարյան կրոնական պատերազմների մարտիկներին հատուկ ջերմեռանդությամբ և անձնագոհությամբ կոչում էին թևերում։

Ծուռով կոչին մասնակցում է գեղապետ Կարաբեշիշյանի մարտկոցը։

Օրվա երկրորդ կեսին կուլի վայրն է հասնում մինչև այդ անհանգիստ Զանգիբասարին վերահսկող կապիտան Կլիչն իր ծանր հրետանու մարտկոցով։ Անվրեպ նշանառու Կլիչն առաջին ռումբերն ուղղում է Սարդարաբադ կայարանի ջրհան աշտարակի վրա և դիպուկ կրակով խափանում է այն՝ այդ անջրդի անապատում թուրք զորքին զրկելով ջրի միակ աղբյուրից։ Ծարավից տանջվող հոգնած թուրք զորքն սկսում է անկանոն փախուստ, հարմար թիրախ դառնալով 28 թնդանութների ահարկու կրակին, Տաճատ Հովակիմյանի և Թևիկ Առաքելյանի գեղաջրային վաշտերի հնձիչ համագործակցին և մանավանդ կատաղի մոլորցրով առաջ խաչացող աշխարհագորայինների դիպուկ զրկանքներին։

Երեկոյան ժամը 7-ին պարտիզանական գունդը երկաթգծի հարավից առաջինն է մտնում Սարդարաբադ գյուղն ու կայարանը։ 5-րդ գունդն ամրապնդում է հաղթանակը։

Տաճիկները ջարդվում են, նահանջում, ապա փախուստի դիմում։ Կեսօրից բորբոքված և հինգ-վեց ժամ տևած կուլից հետո նրանք Ղամիշլուից փախչում են մինչև Արաքս և Կարաբուրուն կայարանների միջև ընկած առապարներն ու բարձրությունները։

Հայ զորքը կուլի առաջին օրը կանգ առավ աշխարհագորայինների հեմման բնագծում և բնակավայրերից այն կողմ չանցավ։

Սարդարաբադը գոյամարտ էր, հայ ժողովրդի կորիզի կենաց և մահու կոիվ։ Ինքնապաշտպանության համար ոտքի էին ելել հայ ժողովրդի բոլոր դասերն ու դասակարգերը, հուսանքներն ու կուսակցությունները։ Միապետականի հետ միասին կոչվում էր կոմունիստը, դաշնակցականների հետ միասին՝ հնչակյաններն ու ռամկավարները, հրգեվորականների հետ միասին՝ սպարտականները։ Զենք էին վերցրել և զենք էին վերցնում ու Սարդարաբադ գնում զենքի րնդունակ և անընդունակ բոլոր տղամարդիկ՝ ծերունագարդ Թադիանույանից մինչև պա-

տանի Ալեքեյ Բակունցը: Այնտեղ կոչվում էին իրենց կյանքում առաջին անգամ գեներ տեւնոյ ուսուցիչներ և խանդավառ աշակերտներ, հողի մշակներ և աղաներ, արհեստավորներ և բանվորներ:

Արարատյան դաշտում վերաբնակված խնուսցիները և ալաշկերտցիները հաճախ կոչվում էին ամբողջ տոհմով՝ պապը, որդիները, թոռները, 14—16-ամյա ծոռները: Իր նորակազմ փոքրիկ խումբը ղեկավարում էր կարկառու Եղիշը:

Հայ ժողովուրդը բոլոր կողմերից եկել ու կծկվել էր Արարատյան դաշտում: Բռուցքը սեղմվելու սահման ունի, որից հետո այն դառնում է քարի պես ամուր: Սարդարաբադում տաճիկները դեմ առան հայ ժողովրդի կծկված և քարի պես ամուր դարձած բռուցքին, որ ջախջախիչ հարված տեղաց նրանց գլխին:

Կրած մեծ կորուստները սասանել էին տաճիկներին:

Երզնկայից մինչև Սարդարաբադ նրանք ոչ մի տեղ չէին կոխվել: Ալեքսանդրապոլ նրանք մտան, ինչպես սպառնացել էին, «շքերթով»: Սակայն Սարդարաբադում շքերթը վերածվեց հուղարկավորության թափոթի:

Հայ գործը ռազմամթերքի պակաս չգգառախ այն պատճառով, որ Սարիղամիշից և Կարսից որոշ պաշար, — երբ դրությամբ այդ ճակատներում անհուսալի էր դարձել, — շատ մեծ դժվարություններով, բայց, այնուամենայնիվ, վաղօրոք բերվել էր Երևան: Առանց այդ էլ Քանաքեռում զգալի պաշար կար:

Հայ գործն իր թիկունքում հենվում էր հայկական կուշտ գյուղերի վրա, որոնք իրենց ամբողջ ունեցածը թե՛ կամավոր կերպով և թե՛ իրերի բերումով տրամադրել էին հայ զորքին:

Հայկական հրետանու դիպուկ կրակը, պարտիզանական գնդերի խուլական գրոհները, 5-րդ գնդի մեթոդիկ առաջխաղացումը և գնդացրային հնձիչ կրակը թե՛ ճակատի, թե՛ կողքից և թե՛ թիկունքից հարվածող հենյալ խմբերն ու աշխարհագրայինները Արաքս կարարանից դեպի Կարաբուրուն տանող դրոները մեծ գերեզմանոց դարձրին Գեղիքույու դիվիզիայի համար, որ տաճիկների ամենամարտական զորամասն էր: Մայիսի 22—26-ի կռիվների ժամանակ թշնամին այդտեղ թողեց 3.500 դիակ:

Սարդարաբադի առաջին պարտության գույժն ստնելով Բաթումում՝ Վեհիբ փաշան անմիջապես գլխի է ընկնում, որ սկսվել է հայ ժողովրդի ժողովրդական պատերազմը: Նա նույն օրը գիշերով, գերմանական «Մերսեդեսով», Արդահանի վրայով մեկնում է

Ալեքսանդրապոլ՝ անձամբ կոտրելու հայկական դիմադրությունը:

Սակայն արդեն շատ ուշ էր:

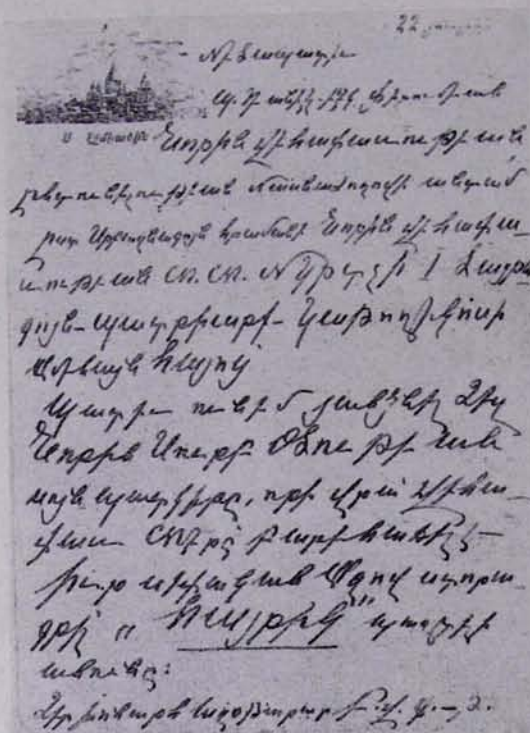

Գեորգ Ե Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Հայ ժողովուրդն սկսել էր անպարտելի ժողովրդական պատերազմ:

Սարդարաբադի կռիվ առաջին օրը, մայիսի 22-ին, ժողովրդի ջերմ ու հուզիչ օգնությունը Սարդարաբադ հասավ առաջին իսկ օրը, առաջին կռիվը նոր վերջացած: Երեվանում ստացվեց առաջին հուսադիր հեռագիրը՝ թշնամու առաջխաղացումը կասեցված է. այնուհետև՝ թշնամին ետ է շարժված ու նահանջում է. ապա՝ մեր քաջարի մարտիկները ետ են գրավել Սարդարաբադ կապրանն ու գյուղը. ուժակոծության ժամանակ վնասվել է Սարդարաբադ կապրանի միակ ջրհան աշտարակը, ջուր չկա, հաղթական գործը ծարավ է... Քաղաքում այն ժամանակ ռադիո չկար, հեռախոս կար միայն պաշտոնատեղերում. հավաքման գլխավոր վայրը բուլվարն էր՝ Ազգային խորհրդի շենքի (ներկայումս՝ Երաժշտական կոմիտեի թոտորներ) դիմաց: Մեկ ակնթարթում ուրախությամբ տարածվում է ամբողջ քաղաքում. ժո-

դուրորդը ուղի է եկում, ինքնաբերաբար հանդես են գալիս կարգադրիչներ, և ժողովուրդը, որ ինքն էլ կհաստատված և օրապա-

Պահել քեզ Փորոմանին ուղարկված երկտողը Խորիմյան Հայրիկի անունից՝ իր գկարի հետ միասին

րեկով հաց էր ստանում, անկարագրելի արագությունը հավաքում է հաց, շաքար, թեյ, ծխախոտ և կծերով ու ամեն տեսակ ամաններով Երևանի ջուր: Ժողովուրդն ինքն էլ վազելով դրանք տանում է կալարան, գնացք կազմում. մոտակայքում խոտի դեզ կար՝ մետաղալարերով սեղմ կապված խորձերով. րոպեապես խորձերը քանդում ու խոտը փռում են վազոններում՝ դասավորելով ջրի կծերն ու ամանները: Մարտը դեռ և՛ մերջացել, երբ թիկունքի առաջին համեստ մկերների գնացքը հասնում է Սարդարաբադ՝ երկարաձիգ սուլոցներով ազդարարելով իր ժամանումը:

Հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցան այդ զիլ սուլոցները, — պարտված և նահանջող տանկներն ավելի սարսափեցին կարծելով, որ հայկական ճոր համալրում ժամանեց: Գոհունակության ժայտ փայլ՝ հալ զինվորների շուրթերին, ուրախության ցնձագին աղաղակներով իրար ողջագործեցին ծարավ զինվորը և նրան ջուր մատուցող հալ աղջիկն ու մարդ. մեկն արտառվա-

թոր աչքերով հուզված աղոթում էր ու շուտ-շուտ խաչակնքում կուրծքն ու երեսը, մոռալ երգում և պարի էր հրավիրում Երևանից ժամանած հարազատ քրոջը, երրորդը մաքրում էր գեներ, հաշվում փամփուշտները և պատրաստվում էր իր մարտական հերթափոխին: Ավելի արտոտ հայուհիները փութեռանդ լավաշ ու ջուր էին տանում ամենատաքավոր դիրքերը:

Մայիսի 22-ի հաղթանակից հետո Երևանում այդ երեկո և գիշերը գործի ցուցակագրման սեղաններ դրվեցին Անգիիական (ներկայիս՝ Կոմունարների) աչքու մոտքի մոտ: Սկետինգ-րինգում (հետագայում խորաժառանգ ակումբի, ներկայիս Ունիվերսադի և հարակից ռեստորանի բակում) և Սեմինարիայի շենքի (ներկայիս պետհամալսարանի հին շենքի) դռանը: Ինքնական ցուցակագրվողներն այնքան շատ էին, որ այլևս ամենքին չէին ցուցակագրում, խիստ ընտրություն էին կատարում: Մարդիկ հաճախ ճարում էին մի հաստ գոտի, շալվարը հավաքում էին գուլպայի մեջ, որ գոտ տեսք տան իրենց և մերժման չարժանանան: Կամավորները ներկայանում էին մեծ մասամբ իրենց գեներով և փամփուշտի բավականաչափ պաշարով: Անգիիական աչքում, Սկետինգ-րինգի բակում և Սեմինարիայի շենք ծառուղիներում ամբողջ գիշեր ջոկատներ ու վաշտեր են կազմակերպվում, որոնք մայիսի 23-ի լուսաբացին արդեն մեկնում են Էջմիածին:

Մայիսի 24-ին գեներ. Սիլիկովը Էջմիածնից արդեն հեռագրում էր Երևան. «Այլևս կամավոր չուղարկեք: Ուղարկեցեք միայն սպա՝ տեղում հավաքվածներին գործառնելի մեջ կազմակերպելու և ղեկավարելու համար»:

Սարդարաբադի առաջին օրվա փայլուն հաջողությունը փոխեց կուլի ընթացքը: Սարդարաբադում այնքան ուժ էր հավաքվել, որ հեռավոր եղավ մայիսի 23-ին Դուրխանյանի գո:նոր, Կորոյկովի պարտիզանական հեծյալ գո:նոր, Զալինյանի հեծյալ գո:նոր, Սակելյարիի և ապա Իգիթյանյանի մարտկոցները, ինչպես նաև Բույանդի Մուրադի, Բաշգյառնեցի Մակեդոնի և այլ խմբեր եզիդիների հետ միասին ուղարկել Ապարան, որտեղով թորքերն ուզում էին անցնել Երևանի թիկունքը՝ Քանաքեռ:

Սարդարաբադի առաջին հաղթանակից հետո գեներալ Նազարբեկովը Դիլիջանում հավաքված Ալեքսանդրապոլի գորաբաժնի զինվորներին և շրջանի հայությանը դիմում է հետևյալ կոչով. «Թվում էր, թե ամեն բան կորած է, և մեր նեղ թշնամուն մնում էր մի բան — շարունակել առաջխաղացումը հայկական երկրի խորքը... Աստծու ողորմածությամբ երևանյան քաջարի զորքը, որի դեմ

թուրքերը նույնպես, չնայելով գնադադարին, հարձակման էին դիմել, չտատանվեց և ետ մղելով հակառակորդի հարձակումները, ինքը հարձակման դիմեց և երկու օրվա կուլի մեջ ետ շարտելով թուրքերին, ներկայումս հետապնդում է նրանց:

պարանի ու Ղարաքիլիսայի ճակատներում: Սարդարաբադի և Ապարանի ճակատներում հաղթեց հալ գործը, իսկ Ղարաքիլիսայի ճակատում անօրինակ սխրագործություններով զարդարելով հանդերձ իր գոյամարտը, հալ գործը դժբախտաբար պարտվեց:

Սարդարաբադի ճակատամարտին մասնակից 5-րդ հայկական հրաձիգ գնդի մի խումբ, որոնք ներկայումս ապրում են Երևանում: (ձախից աջ) Սարիբեկ Սարդարյան, Գրիգոր Ծիրինյան, Մանասեր Մանասերյան, Մարտին Մարտիրոսյան, Սնրատ Չառնեջան, Հակոբ Սիմոնյան, Գրիգոր Մարգարյան

Երևանյան գործի հաղթությունը ոգևորել է ալեքսանդրապոլյան գործի զինվորներին, կազմվել են վաշտեր, բատալիոններ ու գրեղեր, որոնք շտապով ետ են դարձել, ունենալով միայն մի միտք ու մի բաղձանք—հաղթել կամ մեռնել»¹:

Մայիսի 24—28-ը կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան ինչպես Սարդարաբադի դրոներում՝ Չիմնի-դրո և Թուլքի-թափա բարձունքների մատույցներում, այնպես էլ Ա-

Ասպիսով, Սարդարաբադի մայիսի 22-ի հաղթանակը բնութագրի էղավ 1918 թվականի հայ-թուրքական պատերազմի մեջ, ապահովելով ինչպես հալ ժողովրդի կորիզի ֆիզիկական գոյությունը, այնպես էլ խանձարուրի նմանվող մի փոքրիկ հողապատճ՝ նրա քաղաքական անկախության և տնտեսական ու մշակութային վերելքի համար:

Սարդարաբադի հերոսամարտը հանդիսացավ հալ ժողովրդի պատմության առավել վճռական գոյամարտը, որտեղ հալ ժողովուրդը փայլուն կերպով բռնեց անկախ գոյատևության իրավունքի իր բնությունը:

¹ «Հորիզոն», 1918, մայիսի 28, № 100, «Գեներալ Նազարբեկովի կոչը»:

1918 թվականի մայիսի լույս 22-ի գիշերը Էջմիածնում

Դեպի Կոտայք ու Սևան նահանգի ծրագրի համաձայն նպատակահարմար էր համարվել Գևորգ Ե կաթողիկոսին ևս առաջարկել մեկնել Սևան։ Գեմ. Միլիկովը մայիսի 20-ին ներկայանալով կաթողիկոսին՝ նրան առաջարկում է մեկնել Սևան։

Էջմիածնի միաբանությունը քսաներորդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում աչքի էր ընկնում իր ինչպես գիտական կարող ուժերով, այնպես էլ հասարակական գործունեության ջիղով օժտված եռանդուն հոգեվորականներով։

Տարածած մահը մոտեցել էր։ Թշնամին դիմադրության չհանդիպելով մտել էր Արարատյան դաշտը և առաջ էր շարժվում։ Հայոց Կենտրոնական Ազգային Խորհրդի ղեկավարները կտրված մնացել էին Թիֆլիսում, գլխավոր հրամանատար գեմ. Նազարբեկովն Ալեքսանդրապոլի անկումով կազմալուծված հայ զորքի բեկորների հետ ապավինել էր Դիլիջան։ Այդ տարտամ և հոգեվարքային օրերին հայ զորքին խանդավառելու և ժողովրդին ինքնապաշտպանական կռիվի համար ուղքի հանելու գործում մեծ նախաձեռնությունն ցույց տվեց Էջմիածնի միաբանությունը Գևորգ Ե կաթողիկոսի հաստատական ղեկավարությամբ։ Հարկ է ասել, որ հետագայում էլ, մինչև 1918 թ. նոյեմբեր ամիսը, երբ թուրքական յաթաղապկախված էր Էջմիածնի ու Երևանի վրա, ոչ ոք իրեն այնպես անհողողող չպահեց, ինչպես Գևորգ Ե կաթողիկոսը։

Գեմ. Միլիկովից հետո մայիսի 21-ին Արամ Մանուկյանը և Երևանի պարետ Արշո Ծախյաթունին Երևանից ժամանում են Էջմիածին՝ կաթողիկոսին Երևան, ապա Սևան տանելու համար։ Սակայն հաստատական կաթողիկոսը կտրուկ մերժում է նաև նրանց խորհուրդը։—«Եթե հայ զորքն ու ժողովուրդը,—պատասխանում է նա Երևանի հրավիրակներին,—ի վիճակի չեն պաշտպանելու այս սուրբ վայրերը, ապա ես ինքս մենակ սուր կվերցնեմ և կընկնեմ Մայր տաճարի գավթում, քայց չեմ հեռանա մեր պապերի ավանդ մնացած Մայր Աթոռից»։ Այնուհետև կաթողիկոսը կարգադրում է ահագանգ տալ Մայր տաճարի զանգակաւոնից։ Միաբանության անդամները գալիս ու հավաքվում են նրա շուրջը։—«Մեզ խորհուրդ են տալիս լքել Մայր Աթոռը և հեռանալ սուրբ Էջմիածնից,—ասում է կաթողիկոսը իր միաբաններին.—Ես ինքս մնում եմ, ձեզանից ովքեր ցանկանում են գնալ, ազատ են, կարող են գնալ»։ Միաբանության անդամները բոլորում են նրա շուրջը ավելի սեղմ օղակով։

Հրավիրակներին ճամփու դնելով դեպի Երևան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանը, ծերունագարդ ու դողդոջուն, սակայն վճռական մարդու հանգիստ ու անվրդով քայլերով իջնում է վեհարանից և գիշերային աղջամուղջի մեջ իր քայլերն ուղղում դեպի Մայր տաճար, որտեղ իջնան սուրբ սեղանի առաջ արտասովոր աչքերով երկար ու երկար աղոթում է։ Ապա հիմնավորց տաճարի կամարների տակ երկինք է առաքվում հուզիչ «Տէր ողորմեա»-ն։

Սուրմալվի գաղթի երրորդ օրն էր։ Մշո, Խնուսի և Այաշկերտի վերաբնակիչ գաղթականներից շատերը դեռ ապրիլի սկզբից հանգրվանել էին Էջմիածնում և վանքի շուրջը։ Սուրմալվի և Դուրդուղուրու գաղթականներն էլ,—մեծ մասամբ տղամարդիկ, բոլորն էլ զինված,—նույնպես կանգ էին առել հիմնավորց վանքի պարիսպներից ներս և պարիսպներից դուրս։ Ահագանգը, որ Մայր տաճարից սկիզբ առնելով արդեն արձագանքում էր Գայանեի և Հոփիսիմեի զանգակաւոններից,—իսկ հետագա ութ օրերին անլուելի ղողանջում էր Արագածից մինչև Երաքս և Էջմիածնից մինչև Սևան,—թունդ էր հանել գաղթի ճամապարհներին փրկություն որոնող տարտամ հայ շինակալին և նրան ավելի էր սեղմել դարավոր վանքի շուրջը, որի բակն ու անտառը և մերձակա փողոցները հեղեղված էին վճռական ձայնի ու ձեռքի կարոտ և իր հուսահատության մեջ սխրագործության պատրաստ ժողովրդի բազմությամբ։ Ահասարսուտ ահագանգը զարթեցնում, զգաստացնում, սթափեցնում էր բոլորին, խանդավառում ամենքին համեստ զոհողության և հերոսական անձնագոհությամբ։

Աղթամարա և Առաքելոց վանքերի միաբան երեք վարդապետ, բոլորն էլ անվրեպ կրակող քաջ ռազմիկներ, վաղորդյան մըթընճաղի մեջ, երբ արտամորմոք ու տրտմաթախիծ «Տէր ողորմեա»-ին հաջորդել էր կորովալի, «Առաւօտ լուսոյ, Արեգակն արդար, Առ իս լոյս ծագեա»-ն, և արեգակի առաջին շողերն արդեն սկսում էին լուսն պսակ վառել սեզ Արարատի կամարին, հրացանը, ձեռքներին մտնում են խուռներամ բազմության մեջ և իրենց հետևելու հորդոր են կարդում։—«Փրկության ուրիշ ճանապարհ չկա, պատանքներդ առեք ու միասին գնանք ստույգ մահվան»։ Այդ առավոտ նրանք ավելի քանի 500 «պատանքավոր» են տանում դեպի Սարդարաբադ։

Կաթողիկոսն իր մոտ է կանչում Գարեգին և Զավեն եպիսկոպոսներին, օրհնում նրանց և ուղարկում կռիվ հորդոր կարդալու հայ զորքին։ Գարեգին և Զավեն եպիսկոպոսները մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան ձի հեծած

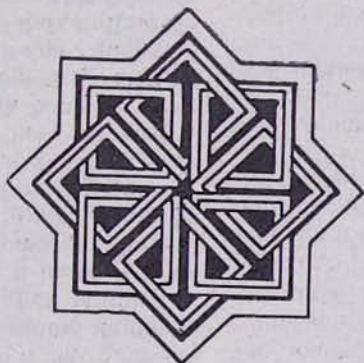
ալանում են Էջմիածնի մոտակա Հայ Ջելվա
և Քյորիպյու գյուղերը: Պարթևահասակ Ջա-
վեն եպիսկոպոսը որպես Էրզրումի առաջ-
նորդ Երզնկայից մինչև Արարատի մոտ
հաճախ էր եղել՝ ռազմաճակատի առաջին
գծերում, իսկ փոքրահասակ, վտիտ Գարե-
գին եպիսկոպոսը որպես զորքի ու գիտության
մարդ, առաջին անգամ էր կուլի դաշտ գնում:
Բայց Գարեգին եպիսկոպոսը կրակոտ ճա-
ռախոս էր, նա կարողանում էր ոչ միայն ո-
գելիլովել, այլև ոգևորել ունկնդիրներին:
Ծեմարանի աշակերտները նրան այդ շնորհի-
քի համար սիրով «Պողոս առաքյալ» մական-
ունեն էին տվել: Նա ոգեշունչ խոսքով դի-
մում է իր հայրենակից դարաբաղցի զին-
վորներին, բացատրում է թշնամու անողոր-
մությունը, վտանգի մեծությունը, օգնական
ուժի և նահանջի ուղիների իսպառ բացա-
կալությունը, սրբազան հողի վրա պատվով
մեռնելու միակ հնարավորությունը: Նա
«մահապարտներ» է անվանում հայ ժողո-
վրդին ու նրա զորքին, 5-րդ գունդը վերան-
վանում է Մահապարտների գունդ, աղոթք
է չորեցնում և երդվեցնում կուլի դուրս գալ

անվախ ու աննահանջ: Ապա Գարեգին ե-
պիսկոպոսը և Ջավեն եպիսկոպոսը խաչը
ձեռքներին բարձր պահած ընկնում են զորքի
առաջ և հրամանատար գնդապետ Պավել
Փիրումյանի հետ միասին նրանց առաջնոր-
դում պատվավոր մահվան:

Հայկական հրետանին կրակում էր ան-
վրեպ՝ մեթոդիկորեն ոչնչացնելով տանկ-
ների նորանոր կրակակետերը: Հայ զորքն
առաջ էր շարժվում: Խանդավառությունն
աննկարագրելի էր: Գարեգին և Ջավեն ե-
պիսկոպոսները շարունակ աղոթում էին
միշտ տեսանելի բարձրությունների վրա
կանգնած:

Այդ ծանր օրերին Մայր Աթոռը, Ամենայն
Հայոց կաթողիկոսն ու միաբանությունը, հա-
վատարիմ հայ եկեղեցու հայրենասիրական
դարավոր ոգուն, միասնական ու աննահանջ
դուրս էին եկել հասարակաց թշնամու դեմ՝
հանուն հայրենյաց և ազգի:

Սարդարաբադում հաղթանակում էր հայ
ժողովրդի հայրենասիրությունն ու սրտառուչ
հավատքը:

11A-9625